

Zoltán András

Egy különleges szláv nyelv: a fehérorosz

A fehérorosz nyelv aggasztó helyzetével foglalkozó friss szakirodalomból nemrég ismertettük Branislaŭ Plotnikaŭ Németországban megjelent tanulmányát.¹ Csak most került el hozzánk a szerzőnek Fehéroroszországban tankönyvként kiadott munkája, amelynek pontos címe magyar fordításban „A fehérorosz nyelv a szláv nyelvek rendszerében” lenne. A kis könyv eléggé figyelemre méltó helyen, a fehérorosz köztársasági elnök mellett működő vezetőképző akadémia alborutenisztikai tanszékének kiadásában jelent meg. A feltűnően hatalomközeli megjelenési hely ellenére le kell szögeznünk, hogy a könyv legalább olyan őszintén beszél a fehérorosz nyelv problémáiról, mint az említett külföldön megjelent tanulmány, tehát esetleges bíráló megjegyzéseink merőben szakmai jellegűek lesznek; a szerző szándékainak őszinteségében semmi okunk kételkedni.

Már a könyv első lapjain, a szláv nyelvcsalád tagjainak bemutatása során felbukkan egy fehérorosz különlegesség: „Amíg a XX. század elején csak egy szláv nemzetnek, az Oroszországban többségben lévő oroszoknak volt államiségük, addig ma már a lausitzi szorbokon kívül minden szláv nemzetnek saját állama van, nyelvük írásbeliséggel rendelkezik, amely irodalmi nyelv és államuk területén az egyetlen elismert államnnyelv, kivéve Fehéroroszországot, ahol az 1996. évi alkotmány értelmében a fehérorosz mellett az orosz is államnnyelvvé nyilvánították. Ez a körülmény határozza meg a fehérorosz nyelv használatát egy olyan ország lakóinak az életében, amelyben a fehéroroszok az összlakosság 80 százalékát, vagyis túlnyomó többségét alkotják” (6–7. p.). Lényegében ennek a specifikumnak a feltárása a könyv újdonsága.

A fehérorosz irodalmi nyelv történetét áttekintő fejezet nem tartozik a könyv erősségei közé. Merőben téves az a megfogalmazás, hogy az ófehérorosz irodalmi nyelv „az óukrán és az orosz nyelvvel együtt az egységes ókeletiszláv (óorosz) irodalmi nyelv alapjain alakult ki”, amelynek emlékei közé sorolja a szerző az *Ostromir-evangéliumot*, az *Igor-éneket* és a *Russkaja pravda* néven ismert törvénygyűjteményt (8. p.).

Keveredik itt a (természetes) *nyelv* és a kodifikált *irodalmi (standard) nyelv* fogalma. Az ókeletiszláv (óorosz) nyelv a szerző szerint a IX. századra vált ki az összlávból, és a XIV. századig létezett. Itt nyilván egy köztes alapnyelvről (de nem *irodalmi* nyelvről!) van szó, amelyből aztán a három keleti szláv nyelv majd kialakul. Ez elterjedt felfogás, de semmivel sem igazolható.²

¹ Plotnika, Branisla A.: *Äussere Ursachen für die begrenzte Verwendung der weiss-russischen Sprache*. = Die Welt der Slaven XLV, 2000: 49–58. Vö. *Kisebbségkutatás* 10, 2001: 143–146.

² A szlavisztikának ezt a régi dogmáját emigráns ukrán tudósok kezdték elsőként megkérdőjelezni (vö. pl. Shevelov, George Y.: *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Heidelberg, 1979), de ezeket a Szovjetunióban nem lehetett idézni. Meg kellett várni, hogy „belülről” és lehetőleg orosz részről mutassanak rá az „óorosz nyelv” mint köztes alapnyelv feltevésének tarthatatlanságára. A nagy áttörést az hozta, hogy az 1980-as években a novgorodi nyírfakéreg-levelek alapján Andrej Zaliznjak bebizonyította, hogy a XI–XIV. században nemhogy az összes keleti szláv, de még a későbbi nagy-

Ami az irodalmi nyelvet illeti, a XI–XIV. században a keleti szlávok irodalmi nyelve nem valamiféle „egységes ókeletiszláv (óorosz) irodalmi nyelv” volt, hanem a Balkánról importált Cirill–Metód-i eredetű egyházi szláv. Ez valóban egységes volt, ám nem keleti szláv, hanem délszláv eredetű. Ezen írták az említett *Ostromir-evangéliumot* és minden más vallási jellegű könyvet. Ezzel szemben állt a keleti szláv nyelvjárások sokasága, amely eleve nem lehetett egységes. Az egyházi szláv által meghonosított cirill betűs írást felhasználhatták – fel is használták – praktikus, világi célokra is: magánlevelek írására, jogügyletek (adásvételi szerződések, végrendeletek, adománylevelek) írásba foglalására vagy korábban szóban hagyományozott szokásjogi normák (ilyen pl. a *Russkaja pravda*) rögzítésére. Ilyenkor azonban mindig a helyi dialektus – tehát valóban egy keleti szláv nyelvi forma – lejegyzéséről van szó, nem pedig az egyházi szlávval szemben álló, de hozzá hasonlóan egységes másik, világi standardról. (Ilyen nyelvi helyzet később – a XV–XVII. században – alakul ki majd az ukrán–fehérorosz nyelvterületen.) Az, hogy ma három keleti szláv irodalmi nyelv létezik (orosz, ukrán, fehérorosz – hogy a „mikro-nyelveket” most ne említsük), nem jelenti azt, hogy ezek mind egyszerre keletkeztek. Magának a szerzőnek egy elejtett megjegyzéséből pár lappal később arról értesülünk, hogy a XVII. század végéig az ukrán és a fehérorosz irodalmi nyelv gyakorlatilag egy és ugyanazon nyelv volt (14. p.). Ez nem véletlen: a fénykorában a mai Ukrajna nagyobb részét és a mai Fehéroroszországot is magába foglaló Litván Nagyfejedelemség közigazgatási nyelve az ukrán és a fehérorosz nyelvjárások közös vonásait részesítette előnyben. Az eredetileg halicsi (tehát mai szóval: ukrán) nyelvjárásra épülő krakkói rutén kancellária a lengyel–litván perszonálunió (1386) következtében vált litván nagyfejedelmi kancelláriává is, de Vilnában sem lett tisztán fehérorosz jellegű nyelvvé.³ A kancelláriai nyelvi funkció ily módon elősegítette a normák megszilárdulását, ami viszont alkalmassá tette e közös ukrán–fehérorosz nyelvet a világi irodalmi nyelv funkcióinak ellátására is. És valóban, a XV. századtól krónikák, a XVI. századtól pedig már elég változatos műfajú irodalom (hitvitázó és egyéb vallási irodalom, világi szépirodalom) jelenik meg ezen a kortársak által *ruska movának* (‘rutén nyelv’) nevezett, a fejedelemség egész területén használt irodalmi nyelven. A szerző egyoldalúan ófehérorosznak nevezi ezt a nyelvet, amit csak akkor lehet elfogadni, ha ezen nem értünk többet (kevesebbet sem), mint azt, hogy a XV–XVII. században ez volt a fehéroroszk irodalmi nyelve (meg persze az ukránoké is). Ennek a régi rutén irodalmi nyelvnek a jellemzése nem túl hízelgő: különböző eredetű rétegek tarka keverékének festi le a szerző.

Meg kell említenünk egy magyar szempontból fájdalmas tévedést e nyelvtörténeti vázlatban: az idegen nyelvekről fordított XVI. századi világi szépirodalmi művekről

orosz nyelvjárások sem alkottak egységet (erről összefoglalóan l. Zalznák, A. A.: *Drevnenovgorodskij dialekt*. Moskva, 1995). A fehérorosz nyelvészek közül sem mindenki tartja ma már magát a „közös bölcső” ásatag (és melleleg moszkvai politikai érdekeket szolgáló) elméletéhez; elsősorban Henadz’ A. Cychunra utalnék, aki (a Branislaŭ Plotnikau-itt recenzált könyvéhez igen hasonló című) lexikonicikkében már 1994-ben a fehérorosz nyelv történetére vonatkozóan is levonta az újabb kutatásokból adódó következtetéseket (vö. Cyhun, G. A.: *Belaruskaâ mova sârod [nšyh slavânskikh mou.* = *Belaruskaâ mova.* □ncyklapedyâ. Mŕnsk, 1994. 84–86).

³ Erről részletesebben l. Celunova, □□.: *Kul’turnaâ i âzykovaâ situaciâ Velikogo knâžestva Litovskogo.* = *Annali dell’Istituto universitario Orientale di Napoli (AION), Slavistica* 5. Napoli 1997–1998: 33–109. Vö. *Kisebbségkutatás* 10, 2001: 143–146

szólva a szerbből fordított művek között említi a szerző egy „Attila-történet” (*Głstoriâ ab Atyle*) című művet. Ez valójában nem más, mint a magyar Oláh Miklós (1493–1568) *Athila* című, a hun történetet feldolgozó történeti munkája, amely először 1568-ban jelent meg Bázélben latin nyelven. Ezt Cyprian Bazylik lefordította lengyelre, és 1574-ben – a szerző nevének feltüntetése nélkül – kiadta Krakkóban. Ebből a lengyel kiadásból készített a vilnai litván nagyfejedelemi kancellária egy névről nem ismert deákja ófehérorosz (= órutén) fordítást 1580 körül. Van tehát egy magyar szerzőtől származó viszonylag terjedelmes irodalmi mű, amelyet mintegy négyszáz évvel korábban lehetett lengyelül és fehéroroszul olvasni, mint magyarul (az *Athila* teljes magyar fordítása csak 1977-ben jelent meg először). A szerbből készült fordítások közé úgy keveredhetett szerzőnké e mű, hogy a fent említett névtelen vilnai deák ugyanabba a kódexbe másolta az *Athila* fordítását, mint amelybe két, eredetileg valóban szerbből fordított lovagregényt is lemásolt. Mindezek a dolgok már meglehetősen régóta ismertek: az ófehérorosz Attila-történet forrását Aleksander Brückner már 1886-ban meghatározta.⁴ (Más kérdés, hogy a szakirodalom egy része mindmáig késlekedik ennek tudomásulvételével.⁵) Nem mentség a szerző számára, de meg kell említenünk, hogy Oláh Miklós *Athilájának* eme ófehérorosz fordításával néha a magyar filológia is hasonló „nagyvonalúsággal” jár el: az *ófehérorosz* fordítást egyes hazai irodalomtörténészek *orosznak* tudják.⁶

Elnagyolt képet kapunk az ófehérorosz irodalmi nyelv elhalásáról. Nem felel meg a valóságnak az, hogy „a XVII. század végétől az ófehérorosz irodalmi nyelvet a lengyel hatóságok kiiktatták a hivatalos használatból”. Amire a szerző céloz, az a lengyel és a litvániai nemesség jogainak kiegyenlítése (*coaequatio iurium*, 1696) volt, és a döntést a közös szejm hozta. A litvániai nemesség (a fehérorosz is beleértve) addigra nyelvében és kultúrájában annyira ellengyelesedett, hogy nyűg volt már számára a rutén hivatali nyelv. Hozzá kell tenni, hogy a XVII. századra a rutén írott nyelv is oly mértékben ellengyelesedett, hogy nem okozott semmiféle megrázkódtatást a lengyelrel való felváltása a köz-

⁴ Brückner, Aleksander: *Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich-Raczyński'schen Bibliothek in Posen*. = Archiv für slavische Philologie 9, 1886: 345–391.

⁵ Vö. Zoltán András, *Callimachus vagy Olahus? (Egy régi tévedés nyomában)*. = Hungaro-Slavica 2001. Studia in honorem Iani Bańczerowski. Adiuvantibus S. Ráduly, A. Zoltán et I. Kálmán editionem curante P. Pátrovics redigit István Nyomárkay. Budapest 2001: 318–321.

⁶ Vö. például Stoll Béla, Varga Imre, V. Kovács Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Budapest, 1972: 324, amely szerint Aleksander Brückner alapvető tanulmánya („*Ein weissrussischer Codex ...*”, 1886) az *Athila* „lengyel és orosz fordításáról” szól; Kulcsár Péter legújabban úgy fogalmaz, hogy az *Athilát* „1574-ben Krakkóban lengyelül tették közzé, és ebből orosz nyelvű változat is lett, amely kéziratban maradt” – Oláh Miklós, *Hungária – Athila*. A kötetet szerkesztette, az *Athilát* fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Kulcsár Péter. A *Hungáriát* fordította és a jegyzeteket írta Németh Béla. Budapest, 2000: 143). Oláh *Athilájának* korai kelet-európai „sikertörténetéről” I. Graciotti, Sante: *L'«Athila» di Miklós Oláh fra la tradizione italiana e le filiazioni slave*. = Venezia e Ungheria nel Rinascimento. A cura di Vittore Branca. Firenze 1973: 275–316; Zoltán András, *Oláh Miklós Athilájának lengyel és fehérorosz fordításáról*. = Hungaro-Slavica 1997. Studia in honorem Stephani Nyomárkay. Adiuvantibus P. Milosevich, P. Stepanović, A. Zoltán editionem curante A. Hollós redigit Janusz Bańczerowski. Budapest, 1997: 354–357.

igazgatásban. E folyamatot elfogulatlanul feldolgozta részleteiben is a francia André Martel.⁷

A fehérorosz irodalmi nyelvi hagyomány a XVIII. században szünetel. Az új fehérorosz irodalmi nyelv a XIX. században nagy késéssel kezd kibontakozni (a XIX. század folyamán mindössze 75 fehérorosz nyelvű könyvet adtak ki). Az új irodalmi nyelv nem kötődik a régihez, hanem a nyelvjárásokra épül. Az irodalmi nyelvi hagyomány megszakítottasága is fehérorosz sajátosság; a többi szláv irodalmi nyelv – ha közben meg is szakadt a fejlődésük – a nemzeti újjászületés időszakában visszanyúlt a korábbi hagyományhoz. Az új irodalmi nyelv szélesebb körű elterjedése már a XX. századra esik. Az 1920-as években úgy tűnt, hogy a fehérorosz a többi szláv irodalmi nyelvhez hasonlóan a társadalom életének minden szférájában vezető szerephez jut. Később azonban – elsősorban nyelven kívüli okok folytán – „a fehérorosz nyelv használati köre elég gyorsan és lényegesen leszűkült, és ez a nyelv csaknem az egyetlen a mai szláv nyelvek közül, amely létezése határán áll, az a veszély fenyegeti, hogy élő nyelvből holt nyelvvé válik, amelyet hamarosan már csak az írott nyelvelmékek alapján lehet tanulmányozni” (15. p.).

A fehérorosz nyelv területi és szociális változatait ismertette (16–20. p.) szerző kitér a beszélt köznyelv problémájára. Más szláv nyelvek esetében is előfordul, hogy kétféle beszélt köznyelv is van, a cseh esetében például az irodalmi nyelv beszélt változata és az ettől lényegesen eltérő „közcseh”. A fehérorosz esetében is két beszélt köznyelvet ismerünk: az egyik itt is a fehérorosz irodalmi nyelv beszélt változata, a másik viszont az úgynevezett *trasjanka* (‘vegyes szálas takarmány’). A *trasjanka* a fehérorosz irodalmi nyelv, a legkülönbözőbb fehérorosz területi és rétegnyelvjárások, valamint az orosz irodalmi nyelv keveréke. A *trasjanka* nem csak a szláv világban, de egész Európában különleges jelenség, amely inkább egyes kreol nyelvekre emlékeztet, amelyek az egykori afrikai és ázsiai gyarmatokon a bennszülöttek és az egykori gyarmatosítók (angolok, franciák, spanyolok, portugálok) nyelvének keveredéséből jöttek létre. Ennek a kreolizált nyelvnek a használata Fehéroroszországban tömeges méreteket ölt, mert az egyébként szándékuk szerint oroszul beszélő fehéroroszek spontán megnyilvánulásaiban óhatatlanul előtörnek a fehérorosz nyelv jellegzetességei (elsősorban a kiejtésben). Hasonló nyelvváltozat él Ukrajnában is – ott *suržytk* a neve –, de a határozottabb ukrán nyelvpolitika következtében ott használata visszaszorulóban van. A szerző szerint Fehéroroszországban „a hivatalos kétnyelvűség” körülményei közepette a *trasjanka* ellenáll minden – akár orosz, akár fehérorosz – nyelvművelő törekvésnek (ez a nyelvváltozat ugyanis nem csak a fehérorosz, hanem az orosz irodalmi nyelv szempontjából is visszataszítónak hat).

A munka további részeiben a szerző részletesen elemzi a fehérorosz szókinész és frazeológia, hangtan és nyelvtan sajátosságait általában a többi szláv nyelvhez képest (21–63. p.), a többi keleti szláv nyelvhez képest (64–69. p) és a nyugati szláv nyelvekhez képest (70–83. p.). A könyvnek ezek a részei nyelvészeti szempontból rendkívül érdekesek, kár, hogy a gazdag példaanyag egy része – a sajtóhibák viszonylag nagy száma – miatt ellenőrzésre szorul. Nem részletezzük itt ezt a szűkebb szakmai érdeklődésre számot tartó részt, csak – visszautalva az „óorosz” köztes alapnyelv problémájára – jelzem, hogy mennyire szegényes az ezt demonstrálni hivatott nyelvi anyag (64–65. p.).

A fehérorosz nyelv korlátozott használatának *külső* okairól szóló fejezet (84–95. p.) lényegében azonos a már korábban ismertetett német nyelvű tanulmány szövegével, új

⁷ Martel, A.: *La langue polonaise dans les pays ruthénes, Ukraine et Russie Blanche 1569–1697*. Lille, 1938.

viszont e jelenség *belső* okait kutató fejezet (96–105. p.). Az egyik ilyen ok a szerző szerint az, hogy a legtöbb szláv nyelvtől eltérően a fehérorosz irodalmi nyelv nem fejlődött folyamatosan, hanem gyökeresen megváltoztatta a bázisát. Ezt így el lehetne fogadni, ha a szerző nem tenné hozzá, hogy ennek a nyelvnek „a XIV–XVII. században az egyházi szláv képezte az alapját, akárcsak az orosz irodalmi nyelvnek is, ami közelítette egymáshoz az ófehérorosz és az óorosz irodalmi nyelvet” (96. p.). A nevezett korban az orosz irodalmi nyelvnek az egyházi szláv nem az „alapját képezte”, hanem maga az egyházi szláv volt az oroszok irodalmi nyelve. Ehhez képest a szerző által következetesen ófehérorosznak nevezett őrutén (óukrán–ófehérorosz) irodalmi nyelv alig mutat egyházi szláv hatást. Az irodalmi nyelvi fejlődésben bekövetkezett hosszú szünet után a XIX. század folyamán egységesülő modern fehérorosz nyelv valóban más bázisra – a centrális helyzetű fehérorosz nyelvjárásokra – épül, de ez nem azt jelenti, hogy a régi irodalmi nyelv az egyházi szlávra épült volna, amint azt Plotnikau megfogalmazásából az olvasó gondolná. Keleti szláv volt az is, csak éppen nem kizárólag fehérorosz, hanem – mint fentebb már utaltunk rá – egy kompromisszumos ukrán–fehérorosz nyelv.

A fehérorosz nyelv mai helyzetére nyilvánvalóan kihathat, hogy viszonylag későn indult fejlődésnek. A régi írásos hagyomány megszakadása is nyilvánvaló hátrány. További belső ok az, hogy az irodalmi nyelv szóbeli változata helyett az említett *trasjanka* dívik. Nem használt a fehérorosz nyelv tekintélyének az sem, hogy a nyelv önállóságát a szaktudomány is igen sokára fogadta el (az orosz tudósok sokáig orosz nyelvjárásnak, a lengyelek valamiféle „keletlengyelnek” tekintették). A kialakulóban lévő fehérorosz irodalmi nyelvet a cári Oroszországban hosszú időre (1905-ig) betiltották, így nem tudta kiteljesíteni funkcióit. Ilyen körülmények között a fehéroroszoknál késett a nemzeti öntudat kialakulása. Többségük nem tekintette ugyan magát sem lengyelnek, sem orosznak, ám mégsem valamely nemzethez tartozónak, hanem egyszerűen csak „idevalósinak” (*tut[ŷ]y*) határozta meg magát. A késést a szovjet körülmények között aztán már nem lehetett behozni. A modern fehérorosz irodalmi nyelv lényegében csak a szépirodalomban virágzik, az élet több területén hatalmas versenytársa az orosz. Az első fehérorosz nyelvtan csak 1918-ban jelent meg. A második világháború után kiadott nyelvtanok és szótárak az orosz nyelvtanokat és szótárakat utánozzák, a fehérorosz sajátosságokat igyekeznek kiiktatni. A helyesírási szabályzatok is olyan irányban változtak, hogy az oroszától eltérő fehérorosz formák minél inkább kiszoruljanak a használatból. A szláv nyelvekkel való összevetés azt mutatja, hogy a fehérorosz a mai szláv nyelvek között az egyetlen, amely az állam függetlenségének kikiáltása ellenére saját országában a társadalmi érdeklődés perifériájára szorult, és a mai Fehéroroszország nyelvi terében marginális helyzetbe került.

Branislaŭ Plotnikaŭ könyve – különösen történeti részeiben – nem hibátlan munka, azonban a fehérorosz nyelv helyzetéről felállított diagnózisa pontos. Nem optimista ez a diagnózis, de őszinte és világos.

(Plotnikaŭ, Branislaŭ. *Aláksandravič: Belaruskā mova ū s[ŷ]t[ŷ]me slavānsk[h] moŭ. Vič[ŷ]bny dapamožn[ŷ]. M[ŷ]nsk, Akad[ŷ]miā k[ŷ]r[ŷ]vannā pry Pr[ŷ]z[ŷ]d[ŷ]nce R[ŷ]publ[ŷ]k[ŷ] Belarus[ŷ], 1999. 119 p.)*